

Serati Interpretation of the Political Thought of Ali Shariati

Ebrahim Barzegar¹ , and Sajad Khodaei²

1. Professor, Department of Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: barzegar@atu.ac.ir

2. M.A. in Political Thought in Islam, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: sajadkhodaei1376@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 01 June 2025

Received in revised form: 24
December 2025

Accepted: 25 December 2025

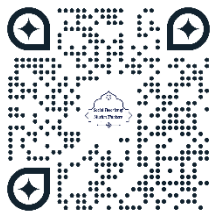
Published online: 21 March
2026

Keywords:

Ali Shariati, Islamic Political
Thought, Metaphor, Path, Serat.

ABSTRACT

Ali Shariati is one of the influential thinkers in the contemporary history of Iran and the Islamic world. Considering the social and political circumstances of his time, he sought to redefine Islamic concepts in a way that addressed the needs of society. Serat (the path), a central metaphor in the intellectual framework of Muslim thinkers, also holds a pivotal role in Shariati's thought. This research seeks to answer the core question: "What role does Serat play in the political language and thought of Ali Shariati?" This study endeavors to present a new formulation of his thought by employing the metaphor of Serat as the source domain and political thought as the target domain. Through an analysis of Shariati's ideas, we conclude that he conceptualized various concepts, such as religion, movement and institution, intellectuals, Alavid Shiism and Safavid Shiism, and others, as manifestations of Serat. By utilizing these concepts, a comprehensive analytical framework and ten foundational pillars rooted in the Serat metaphor have been extracted from Shariati's political thought. This research adopts a qualitative content analysis methodology, enabling a deep examination of texts, identification of thematic parallels, and systematic evaluation of key terms to arrive at a structured analysis of his ideas within the domain of Serat.

Cite this article: Barzegar, E., and Khodaei, S. (2026). Serati Interpretation of the Political Thought of Ali Shariati. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 16(1); 153-170. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.396032.1798>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.396032.1798>

Introduction and Problem Statement

The essence of political thought is accompanied by metaphors and theoretical analogies. This holds true in both Western and Islamic political thought, whether in the classical or contemporary period. In the political thought of Muslim thinkers, the metaphor of the straight path (Serat) plays a prominent role in the political thought, language, and even political action of Muslim thinkers (Barzegar, 2023: 11).

The Islamic world, in confronting Western civilization and the contemporary issues arising from it, faced the important question of how and why this gap of backwardness between the West and the East has occurred, and what path the West has taken. This question, along with the concepts of path and backwardness in the path, the description of the “distance” between us and them, the analysis of the reasons for this distance, the delineation of the ultimate goal and desirable direction of the path, and the prescription of a strategic approach to action, all fall under the category of path and Serat (Barzegar, 2023: 12).

In the Islamic world, some have proposed modern ideologies, socialism, liberalism, and nationalism, as answers and paths to bridge this gap with the modern world. In such a context, political Islam and the pursuit of Islam, influenced by the metaphor of the straight path, emerge as an alternative way to address the problem of backwardness from the caravan of modernity (Barzegar, 2023: 12).

The concern of being on the Serat, inspired by the verses of the Quran and the metaphor of Serat in the political language, has been reflected in some Muslim thinkers; they have utilized it in the political analysis of phenomena and in shaping their themes. Previously, Ebrahim Barzegar has provided a Serati reading of Islamic thinkers in works such as: *The Metaphor of Serat in the Political Thought of Sayyid Qutb (1390)*, *The Political Thought of Imam Khomeini (RA): Politics as Serat (1391)*, *The Metaphor of Serat in the Political Thought of Ibn Taymiyyah (1391)*, and *Serat: Understanding Politics and Political Formation in the Thought of Ayatollah Khamenei (1402)*. The present research also aims to provide a Serati reading of Ali Shariati by utilizing the method, concepts, and analytical framework of the aforementioned works.

Shariati, as one of the most prominent Islamic thinkers who has expressed concern about the backwardness and distance of the Islamic world from the West and modernity, has also been worried that the Islamic world does not fall into the wrong paths of modernity and stagnation and remains on the straight path. One of the functions of metaphors in political thought, due to its linguistic function, is that the metaphor of Serat plays a significant role as an effective expression and linguistic tool in conveying Ali Shariati’s political thought.

Research Method

Qualitative Content Analysis: This is a set of techniques used for the systematic analysis of texts. In this method, the researcher strives to pay attention to the context or background of the text and to extract information from it as well (Manouchehri, 2023: 197). In this approach, we focus on a deep examination of the text, identifying similarities between the contents, juxtaposing them, and selecting and valuing the words used by a thinker in the area of Serat.

Findings

The metaphor of the straight path (Serat) and the perspective of pathways play a decisive role in the political thought of Ali Shariati. One of his most important theories, titled “Return to the Self,” is framed using the metaphor of the straight path and the expression of a “returning” pathway. Shariati’s overarching perspective continually places the Muslim individual at a crossroads and multiple-choice dilemmas in various categories he addresses. The choice between the paths of Alavi Shi’ism and Safavid Shi’ism, the return to the self versus stagnation and modernity, the adoption of Western ideas versus reactionism and alienation, among others, are some of these paths, alongside the detours that Shariati delineates for the Muslim individual.

The metaphor of the straight path in Shariati’s political thought can be analyzed on two levels: one at the level of the language and the words related to the straight path that Shariati articulates, and the deeper level of the theorized framework of the straight path in Shariati’s political thought. At this level, the researcher extracts the words based on the source domain of the metaphor of the straight path and the target domain of political thought, presenting them as a cohesive intellectual system and comprehensive analytical model.

Conclusion

The metaphor of the straight path (Serat) plays a decisive role in the thought of Ali Shariati. By utilizing the ten elements of Serat in Shariati’s political thought, a summary of his ideas can be presented as follows: one must first gain awareness and awaken, then repent for straying from the correct paths, and proceed on the path of returning to one’s Islamic self. In this journey, there is a need for leadership that guides individuals towards that ultimate goal and perfection. Every leadership requires a community and companions; some companions, such as jurists and intellectuals, are the pioneers of the path, while others are ordinary supporters. Along the way, we encounter bandits and detours, with some choosing to take the wrong paths. In contrast to the Serat, we face detours and obstacles such as colonialism, traditionalism, fundamentalism, and modernisms, which also have their own companions who are, in fact, anti-companions and against the Serat. Leadership and companions on the Serat carry burdens that entail commitments to each other and to the Serat. Acting according to the necessities of time accelerates and advances humanity on the straight path.

With the results obtained from this research and other studies regarding the metaphor of Serat in the thoughts of Muslim thinkers, it can be asserted with greater certainty that the metaphor of Serat has the potential to become one of the central metaphors in explaining the political thought of Muslim thinkers.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the authors.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflicts of interest in this study, and all authors have read the manuscript and agreed to its publication.

Declaration of AI Use: The authors have used no artificial intelligence tools.

Acknowledgements: The authors would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

خوانش صراطی از اندیشه سیاسی علی شریعتی

ابراهیم برزگر^۱ ID، و سجاد خدائی^۲ ID

۱. استاد گروه علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: barzegar@atu.ac.ir

۲. کارشناس ارشد اندیشه سیاسی در اسلام، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: sajadkhodaei1376@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:

استعاره، اندیشه سیاسی اسلام، راه،

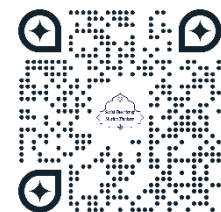
صراط، علی شریعتی.

چکیده

علی شریعتی یکی از متفکران تأثیرگذار در تاریخ معاصر ایران و جهان اسلام است. او با توجه به شرایط اجتماعی و سیاسی زمانه‌اش تلاش کرد تا مفاهیم اسلامی را به گونه‌ای بازتعریف کند که پاسخگوی نیازهای جامعه باشد. صراط یکی از استعاره‌های محوری در منظومه اندیشه‌ای متفکران مسلمان است. همچنین این استعاره کاربردی محوری در اندیشه شریعتی دارد. این پژوهش به این سؤال پاسخ می‌دهد که صراط چه نقشی در زبان و اندیشه سیاسی علی شریعتی داشته است. این نوشتار با استفاده از استعاره صراط در حوزه مبدأ و اندیشه سیاسی در حوزه مقصد، صورت‌بندی جدیدی از اندیشه این متفکر ارائه می‌دهد. بررسی آرای شریعتی مشخص کرد او مفاهیم مختلفی مانند مذهب، نهضت و نظام، روشنفکر، تشیع علوی و تشیع صفوی و... را با مفهوم صراط تعریف کرده است. با استفاده از این مفاهیم، الگوی جامع تحلیل و ارکان ده‌گانه‌ای با بهره‌گیری از استعاره صراط از اندیشه سیاسی شریعتی استخراج شد. روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی بود. این روش کمک می‌کند که بعد از بررسی عمیق متن و یافتن شباهت‌های بین محتواها و انتخاب و ارزش‌گذاری بین واژه‌ها، به تحلیلی سیستماتیک از اندیشه این متفکر در حوزه صراط برسیم.

استناد: برزگر، ابراهیم؛ و خدائی، سجاد (۱۴۰۵). خوانش صراطی از اندیشه سیاسی علی شریعتی. نظریه‌های اجتماعی متفکران

مسلمان، ۱۶(۱): ۱۷۰-۱۵۳. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.396032.1798>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.396032.1798>

مقدمه و بیان مسئله

سرشت اندیشه‌های سیاسی، همراه با استعاره‌ها و تشبیهات تنوریک است. این امر در اندیشه‌های سیاسی غرب و اسلام، چه در دوره کلاسیک و چه در دوره معاصر، صدق می‌کند. در اندیشه سیاسی متفکران مسلمان، استعاره صراط مستقیم نقش برجسته‌ای در اندیشه و زبان سیاسی و حتی عمل سیاسی دارد (برزگر، ۱۴۰۲: ۱۱).

جهان اسلام در مواجهه با تمدن غرب و مسائل مستحدثه غرب با این پرسش مهم مواجه شد که چگونه و چرا این فاصله عقب‌افتادگی میان غرب و شرق اتفاق افتاده است و غرب چه راهی را طی کرده است. این پرسش با مفهوم راه و عقب‌افتادگی در راه و توصیف وضعیت «فاصله ما و آنان، تحلیل چرایی این فاصله، ترسیم غایت و جهت‌گیری مطلوب راه و تجویز راهبردی نحوه عمل، همگی پرسش‌های زیرمجموعه راه و صراط قرار می‌گیرند» (همان: ۱۲). در جهان اسلام، برخی برای پاسخ به این پرسش و طی کردن این فاصله از جهان مدرن، ایدئولوژی‌های مدرن سوسیالیسم، لیبرالیسم و ناسیونالیسم را به‌عنوان پاسخ و راهی برای پرکردن این فاصله مطرح کردند. در چنین فضایی است که اسلام سیاسی و اسلام‌خواهی متأثر از استعاره صراط مستقیم به‌عنوان راه بدیل برای حل معضل عقب‌ماندگی از کاروان تجدد مطرح می‌شود (همان).

از طرف دیگر، تسلط علوم انسانی مدرن فقط ناشی از غلبه تفکری و حتی برتری سیاسی و نظامی بر جهان نیست، بلکه ناشی از غلبه مفاهیم و کلمات متمایز نیز بوده است. انقلاب اسلامی به‌عنوان پدیده‌ای که مدعی علوم انسانی اسلامی (و بومی) است، باید بتواند با مفاهیم و کلمات خودش پدیده‌ها و وقایع را تبیین و تحلیل کند. آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای در تفسیر سوره جمعه اشاره می‌کنند: هر مکتب و هر فلسفه جدیدی بایستی با واژه‌های مخصوص خودش پیش برود؛ و اگر این واژه‌ها نباشد، این مکتب نمی‌تواند جا بیفتد. برخی کلمات -مانند استضعاف- کلمه مخصوص مکتب اسلام است (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۴۱). «صراط» نیز از آن سنخ واژه‌ها و مفاهیمی است که مختص مکتب اسلام است. تعریف صراطی از سیاست در بومی‌سازی علوم سیاسی و نشان‌دادن وجوه تمایز اندیشه سیاسی اسلام با اندیشه غرب مهم است. یکی دیگر از ابعاد مهم به‌کارگیری استعاره صراط، خلأ اندیشه سیاسی در اسلام در حوزه تشبیهات نظری در نسبت با اندیشه سیاسی در غرب است.

دغدغه درصراط‌بودن ملهم از آیات قرآن و استعاره صراط در زبان سیاسی بخشی از متفکران مسلمان بازتاب یافته و از آن در تحلیل سیاسی پدیده‌ها و در قالب‌ریزی مضامین بهره گرفته شده است. پیش از این، برزگر در آثار «استعاره صراط در اندیشه سیاسی سید قطب» (۱۳۹۰)، «اندیشه سیاسی امام خمینی (ره): سیاست به‌مثابه صراط» (۱۳۹۱)، «استعاره صراط در اندیشه سیاسی ابن تیمیه» (۱۳۹۱) و «صراط: سیاست‌فهمی و سیاست‌سازی در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای» (۱۴۰۲) خوانش صراطی از متفکران اسلامی داده است. پژوهش حاضر نیز با بهره‌گیری از روش و مفاهیم و الگوی تحلیلی آثار فوق، خوانشی صراطی از علی شریعتی ارائه می‌کند.

شریعتی یکی از شاخص‌ترین متفکران اسلامی است که درباره عقب‌ماندگی و فاصله جهان اسلام با غرب و تجدد قلم زده و نیز این دغدغه را داشته که جهان اسلام گرفتار بیراهه‌های تجدد و تحجر نشود و در صراط مستقیم بماند. یکی از کارکردهای استعاره در اندیشه سیاسی کارکرد زبانی است. از این باب، استعاره صراط نقش بیان خوب و ابزار زبانی را در اندیشه سیاسی علی شریعتی ایفا می‌کند.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی که با نگاه صراطی، اندیشه سیاسی شریعتی را بررسی کند نگارش نشده، ولی اندیشه سیاسی این متفکر از زوایای دیگر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است؛ برای نمونه شاکری (۱۳۸۲) در اندیشه سیاسی شریعتی و نقد شریعتیسم» به بررسی و کشف گستره اندیشه سیاسی شریعتی براساس سه دسته آثارش -کوپریات، اسلامیات و اجتماعیات- پرداخت و بعد به نقد سه تن از منتقدان

شریعتی (بیژن عبدالکریمی، سید جواد طباطبایی و عبدالکریم سروش) پرداخت. در بخش پایانی نیز گفتگویی انتقادی در نسبت با آرای شریعتی ارائه کرد.

عبدالکریمی (۱۳۷۰) در نگاهی دوباره به مبانی فلسفه سیاسی شریعتی به فلسفه سیاسی شریعتی پرداخت. او ایده دموکراسی متعهد شریعتی را در مقابل دو دیدگاه سیاسی لیبرالیسم و سوسیالیسم در نظر گرفت. شریعتی با تکیه بر جوهر اندیشه دینی، فلسفه سیاسی خود را شکل می‌دهد. نویسنده منشأ قدرت سیاسی و نحوه توزیع آن را از دیدگاه شریعتی مبتنی بر فلسفه امامت و فلسفه سیاسی او را مبتنی بر دموکراسی متعهد می‌داند.

منوچهری (۱۳۹۷) در علی شریعتی، ملاقاتی این بار متفاوت، مجموعه مقالات مستقلی با الهام از آرای شش متفکر «ابن خلدون»، «سهروردی»، «نیچه» و... ارائه کرد و در رویکردی مقایسه‌ای درباره «نظم تمدنی»، «نظم جهانی» و «صلح جهانی» با تکیه بر اندیشه‌های شریعتی سخن به میان آورد. همچنین جایگاه عقل را در اندیشه شریعتی بررسی کرد. همچنین منوچهری (۱۳۸۳) در شریعتی هرمنوتیک رهایی و عرفان، دو وجه از آرای شریعتی، یعنی هرمنوتیک و عرفان، را بیش از دیگر وجوه برجسته کرد: فهم شریعتی از دین که معطوف به رهایی است و عرفان او که معطوف به قلمرو عمومی است. به بیان او، تفکر شریعتی را می‌توان به مثابه یک پیام فهم کرد؛ پیامی که به مثابه یک «قصد بروز یافته» در دل مشغولی‌های اساسی او ریشه دارد.

زیباکلام (۱۳۹۴) در از دموکراسی تا مردم‌سالاری دینی، به بررسی آرای شریعتی درباره حکومت اسلامی که باید در یک جامعه اسلامی شیعه حکومت کند پرداخت و از تفاوت میان حکومت مطلوب از نظر شریعتی با حکومت مبتنی بر دموکراسی سخن گفت. در ادامه هم درباره دیدگاه شریعتی در خصوص غرب، غرب‌گرایی و غرب‌زدگی مباحثی را مطرح کرد. میری (۱۳۹۸) در بازخوانی انتقادی روایت شریعتی از هویت، ملیت، تشیع و زبان فارسی، نوع نگاه شریعتی را به مفهوم ایران، در ارجاع به مقوله‌هایی مانند دین، مذهب، زبان و هویت بررسی کرد. تفاوت این پژوهش با سایر آثار مشابه این است که با بهره‌گیری از الگوی نظری و تحلیلی ابراهیم برزگر در چهار اثر او، خوانشی صراطی از اندیشه سیاسی علی شریعتی ارائه می‌دهد.

مفاهیم اصلی تحقیق

در باب «اندیشه سیاسی»، تعاریف متنوعی ارائه شده است، ولی این تعبیر قرابت معنایی بیشتری با این پژوهش دارد که اندیشه سیاسی مانند نقشه جغرافیای سیاست است که قادر است به ما بگوید «کجا هستیم و چه راهی ما را به مقصد مورد نظرمان می‌رساند» (منوچهری، ۱۳۹۷: ۱۶۲). در این پژوهش اندیشه سیاسی به مثابه صراط فرض می‌شود و با قراردادن صراط در حوزه مبدأ و اندیشه سیاسی در حوزه مقصد، مسائل طرح و بیان می‌شود. خاستگاه واژه «صراط» نیز قرآن کریم است، اما به دلیل اهمیت خاص آن در نظام فکری مسلمانان و متفکران، از جایگاهی کانونی برخوردار است. صراط ترجمه کل دین اسلام و اسلام سیاسی است. همه یا بسیاری از نیازهای فکری و کاربردی و راهبردی مسلمانان در سیاست را تأمین می‌کند و در قالب یک دستگاه منظم معنی‌شناختی و نظری مدون می‌شود. صراط در قالب صدها زیرمجموعه و بسامد، این کار را انجام می‌دهد (برزگر، ۱۴۰۲: ۱۵).

در اندیشه و عمل سیاسی، زبان نقش مهمی برعهده دارد و هر نظام گفتمانی نیز باید از گفتار ویژه خود بهره‌بردار. جهان اسلام و به طور خاص ایران بعد از انقلاب اسلامی هم از آنجا که دارای یک نظام گفتمانی متمایز با جهان غرب است، نیاز به واژه‌های مختص به خودش دارد. به نظر می‌رسد «صراط» می‌تواند زبان سیاسی مسلمانان را احیا و بازتولید کند.

روش‌شناسی

تحلیل محتوای کیفی مجموعه‌ای از تکنیک‌ها است که برای تحلیل سیستماتیک متن به کار می‌رود. در این روش محقق به زمینه یا بافت متن نیز توجه می‌کند و از آن نیز اطلاعاتی به دست می‌آورد (منوچهری، ۱۴۰۲: ۱۹۷). در مطالعه پیش‌رو، با بررسی عمیق متن و

یافتن شباهت‌های بین محتواها و کنار هم قراردادن آن‌ها و انتخاب و ارزش‌گذاری بین واژه‌ها، به حوزه صراط توجه می‌کنیم. در فرایند پژوهش، ابتدا آثار علی شریعتی به‌عنوان داده‌های اصلی گردآوری و سپس بخش‌های مرتبط با اندیشه سیاسی او شناسایی و استخراج شدند. در مرحله بعد، بخش‌هایی که نمایانگر مفاهیم اصلی اندیشه سیاسی شریعتی بودند و همچنین شریعتی از استعاره صراط و واژه‌های مرتبط برای توضیح آن‌ها استفاده کرده بود، مشخص شدند. در نهایت، مفاهیم به‌دست‌آمده به‌گزینی و تحلیل شدند تا خوانش صراطی از اندیشه سیاسی شریعتی به‌صورت نظام‌مند شکل گیرد.

یافته‌های پژوهش

استعاره و اندیشه‌ورزی

استعاره نوعی کاربرد لفظ در غیر معنای حقیقی و غیر موضوع‌له است. این کار میان دو طرف «مشبه» و «مشبه‌به» به‌دلیل شباهت صورت می‌گیرد. شدت وجه‌شبهه در استعاره شدیدتر از تشبیه است (حسام‌العلماء، ۱۳۷۴: ۱۶۲). استعاره در تعریف ساده‌تر تشبیهی است که یکی از طرفین آن حذف شده است؛ برای مثال در آیه ۶ سوره حمد، «اهدنا الصراط المستقیم»، دین اسلام (مشبه) صراط (مشبه‌به) و وجه‌شبهه هم این است که هردو در رسیدن به مقصد رهروان نقش دارند. اینجا صراط در معنای حقیقی نیست، بلکه در وجه استعاره‌ای آن به‌کار رفته است. صراط در دین اسلام، راه مستقیم و راه خدا برای زندگی بشر است. از حیث نوع استعاره صراط در این آیه، استعاره مصرحه است؛ زیرا مشبه‌به در آن ذکر شده، اما مشبه در آن قید نشده است (برزگر، ۱۳۹۱ الف: ۴۶-۴۷).

استعاره‌ها در اندیشه‌ورزی نقش‌های متعددی دارند. در سرشت اندیشه غالب متفکران یک استعاره یا تشبیه تئوریک وجود دارد. استعاره‌ها دو نوع کارکرد عمده دارند: نخست، کارکرد زبانی و ابزار بیانی برای متفکر برای بیان منظور و مضمون حاضر به مخاطب، دوم، اندیشه‌ورزی و مضمون‌آفرینی. البته ممکن است هر دو کارکرد هم‌زمان در زبان متفکر وجود داشته باشد (برزگر، ۱۴۰۲: ۵۴-۵۳).

استعاره صراط

استعاره‌ها در نظریه‌پردازی و سرشت اندیشه سیاسی غرب نقش پررنگی دارند. در بررسی مقایسه اندیشه سیاسی غرب با اندیشه سیاسی اسلام متوجه این خلأ نظری در حوزه اندیشه اسلامی می‌شویم. از این باب، صراط که قرآن نیز از باب استعاره‌ای از آن استفاده کرده است، قابلیت آن را دارد که استعاره محوری در بین متفکران اسلامی در تبیین اندیشه سیاسی شود.

صراط یکی از رایج‌ترین استعاره‌ها در آرای متفکران مسلمان است. قرآن با ارتقای واژه «راه عینی» به سطح معنوی، دین اسلام را به صراط مستقیم تعبیر کرده و هدایت به آن را غایت نزول قرآن و رسالت انبیا دانسته است. در واقع کل مضامین قرآن را می‌توان بر محور صراط سازمان‌دهی کرد. آیات قرآن کریم دائم انسان را میان دوراهی هدایت و ضلالت، بهشت و جهنم قرار می‌دهد. در این استعاره صراط مشبه‌به، اسلام مشبه و وجه‌شبهه هدایت افراد به مقصد است.

صراط در اندیشه سیاسی علی شریعتی

استعاره صراط در اندیشه سیاسی علی شریعتی نقش تعیین‌کننده دارد. او یکی از مهم‌ترین نظریه‌هایش با عنوان «بازگشت به خویش» را با استعاره صراط و تعبیر راهی «بازگشت» طرح کرده است. نگاه کلان شریعتی نیز همواره انسان مسلمان را بر سر دوراهی و چندراهی انتخاب‌ها در مقوله‌های مختلف که طرح کرده، قرار می‌دهد. انتخاب بین راه‌های تشیع علوی و تشیع صفوی، بازگشت به خویش در مقابل تحجر و تجدد، اقتباس از غرب در مقابل ارتجاع و الیناسیون و... برخی از این راه‌ها و در مقابل آن بیراهه‌هایی است که شریعتی برای انسان مسلمان ترسیم کرده است. در دو سطح می‌توان استعاره صراط در اندیشه سیاسی شریعتی را تحلیل کرد: یکی در سطح زبان و

کلمات صراطی که شریعتی بیان کرده و دیگری در سطح عمیق‌تر آن، یعنی منظومهٔ تنوریزه‌شدهٔ صراط در اندیشهٔ سیاسی شریعتی که در این سطح، کلمات استخراج‌شده براساس حوزهٔ مبدأ استعارهٔ صراط و حوزهٔ مقصد اندیشهٔ سیاسی به‌صورت یک دستگاه فکری و الگوی جامع تحلیل ارائه می‌شود.

صراط در زبان سیاسی علی شریعتی

شریعتی برای تعریف برخی مفاهیم سیاسی و فهمیدن خود و فهماندن آن به دیگران از راه و متعلقات صراط استفاده کرده است. برای نمونه به چند مورد اشاره می‌کنیم.

مذهب

شریعتی در تعریف لغوی، مذهب را معادل راه‌رفتن و از ریشهٔ ذهب تعریف می‌کند (شریعتی، ۱۳۵۲: ۲۱). او مذهب را هدف نمی‌داند، بلکه وسیله و راهی به‌سوی هدف می‌پندارد و از کسانی که مذهب را به نفس راه‌بودن و حرکت بی‌هدف دنبال می‌کنند، انتقاد می‌کند: «فلسفهٔ مذهب و همهٔ عقاید و اعمالی را که مذهب مطرح می‌کند، نشان می‌دهد [که مذهب] یعنی وسیله‌ای که باید از آن عبور کرد و به مقصدی رسید، نه اینکه در راه ایستاد و به تجلیل‌های بی‌حقیقت و بی‌هدف پرداخت؛ که این بدان می‌ماند که از راه نه به‌عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به مقصود و مقصدی، بلکه برای نفس راه استفاده کنیم و به تزئین کردن و چراغانی کردن و آراستنش بپردازیم... راه نه برای راه، بلکه برای رسیدن به هدف، و مذهب نه برای مذهب، بلکه راهی به‌سوی هدف [باید باشد]» (شریعتی، ۱۳۵۲: ۲۱-۲۲).

نهیضت و نظام

شریعتی تبدیل یک نهیضت به یک نظام را کاملاً راهی می‌بیند، نهیضت را با حرکت همراه می‌داند و بعد از تبدیل و رسیدن نهیضت به نظام، نظام را با توقف از حرکت فهم می‌کند (شریعتی، ۱۴۰۰ الف: ۳۷-۳۹). او زرتشتی‌گری در دوران اشکانیان و ساسانیان، تشیع علوی و تشیع صفوی، مسیحیت در دوران روم و قرون وسطی و مارکسیسم قرن نوزدهم و بیستم را شاهد مثال می‌گیرد که در صورت اول، همهٔ این‌ها نهیضت‌های انقلابی پرتحرکی بودند که بعد از تبدیل به قدرت سیاسی حاکم و نظام با توقف روبه‌رو شدند و مانع تحرک انقلابی بودند (شریعتی، ۱۴۰۰ الف: ۴۱-۴۳). شریعتی حل چالش نهیضت و نظام را در عامل اجتهاد می‌داند؛ زیرا اجتهاد پایه‌پای نیازهای تاریخ و اجتماع پیش می‌رود، در قالب یک عصر متوقف نمی‌شود و انقلاب دائمی را رقم می‌زند (شریعتی، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

تشیع علوی و تشیع صفوی

شریعتی وقتی می‌خواهد امتداد تشیع را در طول تاریخ تعریف کند، از دو مسیر تشیع نام می‌برد تشیع علوی که ادامهٔ مسیر علی (ع) است و شیعهٔ حرکت و نهیضت است (شریعتی، ۱۴۰۰ الف: ۳۴) و در مقابل آن هم تشیع صفوی شیعه سکون و نظام است. این دو نوع شیعه دو نوع مجتهد نیز می‌سازند: یکی مجتهد علوی که با ارکان زمان و پیش‌رفتن در زمان نسبت دارد و شریعتی از او با تعبیری مانند «پیش‌تاز زمان»، «همگام با سیر تاریخ»، «پایه‌پای نیازهای جامعه» ... تعبیر می‌کند؛ دوم مجتهد صفوی که عامل عقب‌ماندن از راه می‌شود. عامل ثبوت و مانع پیشرفت در برابر تغییر و تحولات است و هر راه نویی را تفسیق و محکومیت مطلق می‌کند (شریعتی، ۱۴۰۰ الف: ۲۷۶).

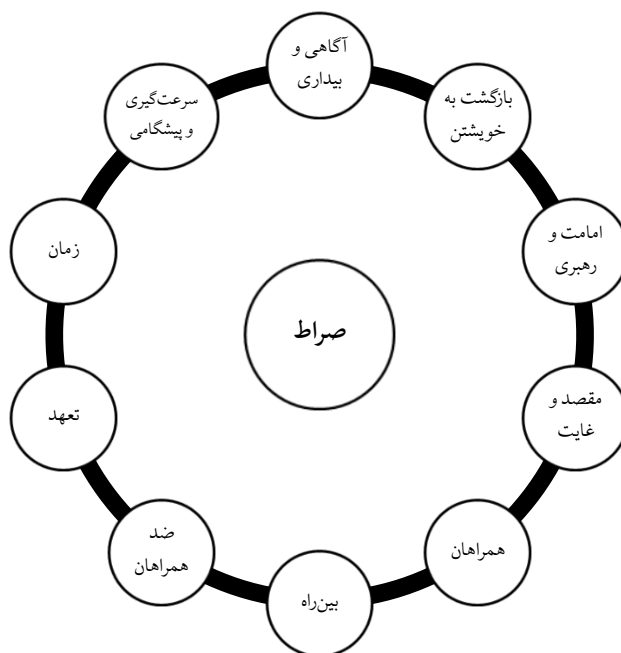
روشنفکر

شریعتی تمایز روشنفکر با دیگر گروه‌ها را در این می‌داند که روشنفکر دارای آگاهی از مسیر جامعه و تاریخ و احساس مسئولیت اجتماعی نسبت به این مسیر است (شریعتی، ۱۴۰۱: ۱۵۶). او تعابیر راهی مختلفی را برای روشنفکر به‌کار می‌برد، مانند «جهت‌یابی

پیکره اجتماعی»، «زاممدار کاروان»، «شم راهبری» و... «روشنفکر زمامدار کاروان است. راه و منزل‌ها و مقصد و مبارزه با موانع راه و خطرات و بسیج مردم و هماهنگی معنوی کاروان برعهده اوست» (شریعتی، ۱۴۰۱: ۱۶۴).

منظومه تئوریزه‌شده صراط در اندیشه علی شریعتی

برای استخراج منظومه صراط در اندیشه متفکر، نخست بسامدهای زیرمجموعه صراط در اندیشه متفکر استخراج و شناسایی می‌شود؛ دوم، کلمات محوری که می‌تواند به‌مثابه چتری، بسامدهای زیادی را پوشش دهد، متمایز و برجسته می‌شود؛ سوم، رابطه نظام‌مند این اجزای پراکنده با محوریت واژه کانونی صراط و راه، همبسته و تئوریزه می‌شود. این رابطه همبسته و اجزای شناخته‌شده، حلقه‌هایی را تشکیل می‌دهد که هم نظم فکری متفکر را می‌سازد و هم اینکه هرکدام از این اجزا، رکنی از ارکان این زنجیره منظم و مرتبط بر نخ تسیح صراط را تشکیل می‌دهند. بالطبع هرکدام از ارکان با سایر رکن‌ها در تعامل و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هستند (برزگر، ۱۴۰۲: ۱۵۹). پس از رفت و برگشت‌هایی بین سامان زبانی و سامان اندیشه‌ای برای استخراج منظومه تفکر صراطی علی شریعتی به ارکان ده‌گانه‌ای مطابق نمودار ۱ رسیدیم.

نمودار ۱. ارکان ده‌گانه صراطی

(منبع: نگارندگان)

بیداری و آگاهی

رکن اول در بینش صراطی، بیداری است. بیداری در بینش صراطی شریعتی معادل آگاهی است. هر مسیری که مبدأ و مقصدی دارد، ورود به آن نیازمند آگاهی است. حتی برای خارج‌نشدن از صراط نیاز به آگاهی وجود دارد و توبه و بازگشت به صراط نیز مقدمه‌اش آگاهی است. به این ترتیب آگاهی غیر از آنکه می‌تواند یکی از ارکان صراط باشد، در کل صراط و مسیر ضروری است، نه فقط در ابتدای مسیر. لازمه جلوگیری از انحراف در مسیر، آگاهی داشتن است. شریعتی برخلاف نگاه مارکسیستی که مذهب را افیون توده و موجب رکود می‌داند، مذهب را در کشورهای استعمارزده مهم‌ترین عامل بیداری و آگاهی‌بخشی و محرک حرکت و پیشتاز مبارزه می‌پندارد (شریعتی، ۱۴۰۰: ۳۰-۳۲).

بازگشت به خویشتن

توبه از ادبیات عرفانی و اخلاقی وارد ادبیات سیاسی شده است. توبه به معنای بازگشت از راه ضلال به صراط مستقیم است. شریعی رکن اجتماعی و سیاسی توبه را با واژه «راهی بازگشت» توصیف می‌کند. این بازگشت از نظر شریعی، بعد از آگاهی از شرایط نامساعد حال اتفاق می‌افتد؛ همان‌طور که فرد برای توبه از گناه باید آگاهی از گناه داشته باشد. در اینجا هم بعد از آگاهی، مرحله بازگشت و جبران است، وگرنه بدون آگاهی، بازگشتی اتفاق نمی‌افتد. انسان ناآگاه در مسیر قبلی به‌سوی باطل ادامه می‌دهد یا اصلاً حرکت برایش معنا ندارد و متوقف می‌ماند.

در رکن توبه و بازگشت، بازگشت به خویشتن به‌نوعی بازگشت جامعه (توبه) است. هرچند این بازگشت به خویشتن از خود فرد شروع می‌شود و هر فردی باید به آگریستانس (وجود) حقیقی خویش بازگردد. از نظر شریعی، در مسیر بازگشت به خویش، خویشتن‌های دیگری نیز داریم که انحراف از مسیر است. منظور از بازگشت به خویشتن، بازگشت به سنت‌های گذشته که تحرک ندارد نیست، بلکه به معنای بازگشت به خویشتنی است که در جامعه زنده و توانی برای حرکت مستمر در صراط است. به نظر او، تنها خویشتنی که در جامعه ایرانی زنده است، بازگشت به خویشتن اسلامی است: «و اینک در یک کلمه می‌گویم تکیه ما به همین خویشتن فرهنگی اسلامی مان است و بازگشت به همین خویشتن را باید شعار خود کنیم؛ به‌خاطر اینکه تنها خویشتنی است که از همه به ما نزدیک‌تر است و تنها روح و حیات و ایمانی است که در متن جامعه الان - که روشنفکر در آن جامعه باید کار کند - زندگی دارد و تپش دارد» (شریعی، ۱۳۵۶: ۳۰). اسلام در دعوت بازگشت به خویشتن اسلامی شریعی، یک سنت و وراثت نیست، بلکه اسلام به معنای یک ایدئولوژی و ایمانی که به آگاهی و حرکت جامعه منجر می‌شود.

امامت و رهبری

یکی دیگر از ابعاد جدایی‌ناپذیر صراط در اندیشه سیاسی اسلام، به‌ویژه شیعیان، رهبری و راهبری است. واژه رهبر مرکب از ره و بردن است. رهبران هر راه، نقشی بسیار تعیین‌کننده در سرنوشت و تقدیر آن قوم دارند. ادبیات قرآنی از مضامین گوناگونی در باب امامت و رهبری به‌کار برده است؛ تا جایی که واژه امام در دوگانه تصویری حق و باطل، و نیز ضلالت و هدایت به‌کار برده شده است (برزگر، ۱۳۹۱ الف: ۲۹۲). در اندیشه سیاسی شیعه، مصداق بارز رهبری، معصومین (علیهم السلام) هستند. شریعی نیز در اندیشه سیاسی خودش از کلمه امامت بسیار استفاده کرده و یکی از پایه‌های اندیشه او است.

او با اصطلاحات راهی مانند «راندن جامعه»، «هدایت به‌سمت هدف»، «رهبری در مستقیم‌ترین راه‌ها»، «راندن هرچه سریع‌تر به‌سوی کمال» و... وظایف رهبری و امامت را از منظر خود نگارش کرده است. از نظر شریعی، در بینش اسلامی، جامعه اسلامی را با واژه امت خطاب می‌کنیم. پس اصلاً کلمه امامت در کلمه امت نهفته است. درباره نسبت حقیقی این دو هم همین پیش‌فرض وجود دارد که امامت باید امت را به‌سوی تعالی راهبری کند: «امت، یک جامعه‌ای در حال رفتن و شدن ابدی به‌سوی تعالی مطلق است؛ بنابراین «امامت، رژیمی است که امت را در این راه هدایت می‌کند و راه می‌برد» (شریعی، ۱۳۹۸: ۵۹). از نظر او، وظیفه امام این نیست که جامعه را براساس سنت‌های راکد موجود جلو ببرد، بلکه باید براساس ایدئولوژی و برنامه انقلابی مشخص، جامعه را به‌سمت هدف براند (شریعی، ۱۳۹۸: ۷۹).

مقصد، غایت، منزل، هدف، آرمان، افق

غایت‌شناسی از مؤلفه‌های اساسی اندیشه سیاسی است. ترسیم آرمان و غایت، سهم بسزایی در چگونگی حرکت به سوی آن فرجام ایفا می‌کند. تمام توصیه‌ها در مسیر برای رسیدن به فرجام است. همچنین یک اندیشه سیاسی وقتی کامل است که مرحله فرجام را معین کرده باشد (جلیلی، ۱۴۰۱: ۹۳). از این باب، رکن غایت و فرجام در بینش صراطی در اندیشه سیاسی نیز از ارکان مهم این بینش است.

هر حرکتی از مبدأ شروع و با رسیدن به مقصد ختم می‌شود، یکی از مقاصد نهایی از نظر شریعتی وراثت مستضعفان بر زمین جبر تاریخ است (شریعتی، ۱۳۵۰: ۴۳). البته در مسیر ممکن است، مقصدهای (هدف‌های) میانی هم باشد. این در بررسی نگاه صراطی امام (ره) و رهبر انقلاب که متأثر از ادبیات عرفانی است، با عنوان منازل به‌کار رفته است. رسیدن به هدف را منزل اول می‌دانند که باید در مسیر بعد از آن ماند تا به منازل بعدی و آن غایت نهایی رسید. شریعتی نیز از این نگاه بی‌بهره نیست. نگاه شریعتی به انسان و جامعه جز سیر و حرکت مداوم نیست و رسیدن به هر منزلی باز نیاز به حرکت برای رسیدن به منزل بعدی دارد.

یکی از مقوله‌هایی که به نظر شریعتی باید در آن منزل به منزل پیش رفت، ایده او در نسبت با دموکراسی است. شریعتی معتقد است انقلاب‌های سیاسی بعد از پیروزی بلافاصله نباید انتخاب رهبری خودشان را واگذار به دموکراسی کنند؛ زیرا جامعه همچنان براساس سنت‌ها و مسیرهای پیشین فکر می‌کند. او معتقد است تا زمانی که مردم به حدی از بلوغ نرسیده‌اند که دموکراسی رأی‌ها جایگزین دموکراسی رأس‌ها شود، نباید تن به دموکراسی داد و رأی را ملاک انتخاب راه و عقیده قرار داد. از این باب شریعتی از دموکراسی متعهد نام می‌برد و می‌گوید اساسش تعهد رهبری جامعه به حرکت متعالی به سمت مقصد است. در مرحله ابتدایی بعد از پیروزی، رهبری جامعه به عقیده و مسیرش متعهد است تا این رأی‌ها را عوض کند. به نظر شریعتی تعیین راه جامعه تا وقتی که شمار رأی‌ها به شمار رأس‌ها نرسیده است، برعهده رهبری معین و غیرقابل تغییر است (شریعتی، ۱۳۹۸: ۲۱۰-۲۲۴).

رونده در هر هدفی باز برای رسیدن به هدف و مقصد بعدی تلاش می‌کند. ممکن است به آن هدف نرسد، ولی مهم است که جهت‌گیری او به سمت آن مقصد و هدف باشد، آن را رها نکند و دائم حرکتش را با آن جهت‌گیری کلان بسنجد. به این ترتیب جهت‌گیری نیز در رکن مقصد بیان می‌شود. اجتهاد به نظر او یکی از آن مقوله‌هایی است که می‌تواند جهت‌گیری کلان نهضت را حفظ کند و در واقع تداوم بخش انقلاب دائمی و متوجه‌کننده به آن مقصدهای بعدی باشد تا در مقاصد میانی متوقف نشود (شریعتی، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

همراهان

بشر مدام بر سر دوراهی انتخاب راه و همراهی با خدا و اولیایش در مقابل راه و همراهی با شیاطین است. انتخاب کاروان و راه خدا، انسان‌ها را به دو صف همراهان و ضد همراهان تقسیم می‌کند. هر راهی همراهان و نیز مخالفان و دشمنان و رقبایی دارد. برخی از همراهان از اولین گروندگان‌اند (مستقدمین) و برخی با تأخیر زمانی به این راه ملحق شده‌اند (مستأخرین). برخی از همراهان تا آخر ثابت‌قدم باقی می‌مانند و برخی از آنان در میانه راه دچار ریزش می‌شوند. برخی نیز رویش‌های جدید هر راهی هستند (برزگر، ۱۴۰۲: ۲۳۱). برخی از همراهان پیشتازان مانند روشنفکران و مجتهدان و برخی همراهان عادی مانند امت هستند.

از نظر شریعتی روشنفکر که از همراهان پیشتاز است، آگاه‌ترین فرد به اکنون خودش است و می‌داند در کجا قرار دارد و به کجا می‌رود، برخلاف غرب‌زده که خودگم‌کرده در مسیر و بی‌مقصد است: «روشنفکر که به هر حال آگاه‌ترین انسان اندیشمند است (در برابر اندیشمندان ناآگاه) یک متفکر سیاسی است. روشن در صفت به همین معنی است؛ یعنی انسانی که می‌داند کجاست. نسبت به وضع خویش آگاهی روشن دارد» (شریعتی، ۱۴۰۱: ۱۶۴). این سنخ از آگاهی به انسان، قدرت تمییزکننده از ضد همراهان نیز می‌دهد و روشنفکر آگاه از بیراهه‌بودن مسیر املیسم و فکلیسم است و از راه نجات شناخت دارد (شریعتی، ۱۴۰۱: ۶۰).

از نظر شریعتی، علمای اسلامی پیش‌قراولان و پیشتازان همه نهضت‌های ضداستعماری بودند. حتی مساجد نیز خاستگاه همه نهضت‌ها و انقلاب‌های توده بوده است (شریعتی، ۱۴۰۱: ۸۲). امت نیز که از همراهان عادی در نگاه صراطی شریعتی است، مانند هر کاروانی نیاز به رهبر و پیشرو دارد. رهبر و امامت در امت، امت را در راه رسیدن به کمال و حرکت به سمت قبله مشترک هدایت می‌کند (شریعتی، ۱۳۹۸: ۴۴).

بین‌راه (رهزن‌ها)

در بینش اسلامی، مراقبت دائمی در راه تا رسیدن به مقصد نهایی مهم است. در راه روندگان صراط، رهزن‌هایی خودش را نشان می‌دهد که بی‌توجهی به آن‌ها موجب توقف در مسیر و انحراف از مسیر حق می‌شود. یکی از آسیب‌های بین‌راه این است که انسان تا در بین‌راه است، همه کانون توجه و فعالیتش رسیدن به هدف و مقصد است، اما اگر به یکی از مقاصد اولیه برسد و تصور آن باشد که به مقصد نهایی رسیده است، این تصور و گمان پیروزی، او را از تلاش بازمی‌دارد؛ زیرا دیگر هدفی ندارد که برای دستیابی به آن کوشش کند. رسیدن به مقصد یا حتی تصور رسیدن به مقصد از زاویه روان‌شناختی موجب آرامش روحی و جسمی او می‌شود و او را از تلاش برای پیشرفت بازمی‌دارد (برزگر، ۱۳۹۱ الف: ۲۴۲).

شریعتی یکی از عوامل انحراف نهضت‌ها را تبدیل شدن به نظام می‌داند. تبدیل شدن به نظام از این باب مهم است که آن نهضت تا قبل از آن یک ایمان متحرک جوان بوده که می‌خواسته به هدف‌هایی برسد، اما بعد از رسیدن به پیروزی میانی به نام نظام به یکباره از نهضت بودن می‌ایستد و متوقف می‌شود و روحیه ضدتحرک و ضدانقلابی پیدا می‌کند: «نهضت در مسیر خودش حرکت می‌کند... همه چیز را تغییر می‌دهد. نهضت به هدف می‌رسد یا بی‌آنکه به هدف برسد، به اوج قدرتش می‌رسد. اما به آنجا که رسید، درگیری و مبارزه‌اش از بین می‌رود، سد و مانعی دیگر در برابرش نیست. به قدرتش که رسید، حالتش عوض می‌شود. می‌ایستد. متوقف می‌شود. حالت متحرک و انقلابی‌اش را از دست می‌دهد و حالت محافظه‌کاری می‌گیرد؛ چون اول می‌خواست دشمن را خلع سلاح کند و نظام را عوض کند. حالا خودش قدرتمند و حاکم است و می‌خواهد خودش را حفظ کند و نگه دارد... آن واقعیت که در اول نهضت بود، حالا در قدرت خودش تبدیل گردیده به انستیتوسیون یا نهاد، و یک پایه ثابت اجتماعی شده است، و به‌صورت خیمه‌ای درآمده بر روی جامعه، و یک قدرت سازمان‌یافته دولتی شده که در ظاهر به اوج قدرت رسیده است، اما در روح به توقف و رکود افتاده است» (شریعتی، ۱۴۰۰ الف: ۳۷-۳۹).

در مقابل صراط بازگشت به خویشتن اسلامی، شریعتی چهار بیراهه غرب‌زدگی، مذهب راکد، خویشتن نژادی و خویشتن باستانی را توضیح و درمورد آن انداز می‌دهد (شریعتی، ۱۴۰۱: ۴۱-۴۶). شریعتی یکی دیگر از رهزن‌ها را مدرنیته می‌داند. او می‌گوید با اینکه مدرنیته راه می‌رود و سرعت را بیشتر کرده است، ولی انسان مدرن نمی‌داند به کجا می‌رود و بدون جهت است. به این ترتیب مدرنیته نیز می‌تواند یکی از انحراف‌ها در صراط باشد. هرچند بشر حس کند دارد با سرعت راه می‌رود، بدون غایت راه می‌رود: «علم و تکنیک فاصله‌ها را از میان برده است. جت به جای کجاوه آمده است و صوت به گرد سوارش نمی‌رسد، اما نمی‌داند به کجا برود. در جواب به این سؤال، از پیاده‌دیروز در مانده‌تر است و پیاده‌تر... در این فاجعه، هم سرمایه‌داری غرب و هم کمونیسم شرق سرنوشتی مشابه دارند. به گفته داستایوسکی، اگر خدا را از جهان برداریم، هر کاری مجاز است و پیدا است وقتی که هر کاری مجاز باشد، هیچ کاری منعی نخواهد داشت. چون وقتی هیچ ملاکی برای انتخاب وجود نداشته باشد و هیچ جهتی در عالم وجود و در فطرت انسان حقیقت نداشته باشد، تنها ملاک لذت خواهد بود و قدرت، و تنها ایدئال رفاه...» (شریعتی، ۱۳۹۹: ۹۳).

یکی دیگر از رهزن‌های میان‌راه، به نظر شریعتی استعمار است. او درباره رهزنی و ضد همراهی استعمار بحث‌های مفصلی دارد. او استعمار را مانع حرکت و بیداری جوامع و عامل عقب‌ماندگی این جوامع از راه می‌داند: «تمامی آنچه لازمه ایجاد حرکت و دعوت به

بیداری و رهایی در یک جامعه بیمار عقب‌مانده‌ای است که از خارج، استعمار سرش را به بند کرده و از داخل، استعمار، سربندش کرده است» (شریعتی، ۱۴۰۱: ۵۸).

ضد همراهان

در آموزه‌های اسلامی، با طیف‌های مختلفی از مخالفان و ضد همراهان مواجه هستیم. ضد همراهان کسانی هستند که صراط مستقیم را انتخاب نمی‌کنند. این، هم شامل کسانی می‌شود که مانع حرکت همراهان صراط می‌شوند و هم کسانی که سبیل‌های دیگر را انتخاب می‌کنند و حتی کسانی که به صراط مستقیم بی‌اعتنا هستند. با فهم صراطی که از شریعتی داریم، به نظر می‌آید او بیشتر از آنکه همراهان صراط مستقیم و یا غایت‌های این مسیر را بشناسد، تمرکز مباحثش حول ضد همراهان و بیراهه‌ها بوده است.

به نظر شریعتی، پای هر قرارداد استعماری را یکی از همین انتلکتوئل‌های متجدد از فرنگ برگشته امضا کرده و نه یک آخوند از نجف برگشته و همیشه علمای راستین در مقابل موج تجدد استعماری ایستاده‌اند؛ بنابراین یکی از کارویژه‌های متجدد این است که اسلام و علمای اسلامی را از سر راه استعمار بردارند و راه‌بلد و کوچه‌واکن استعمار باشند: «این میرزای شیرازی، آخوند قدیمی که از اسم کمپانی می‌ترسد و آن عبدالقادر الجزایری که از موی بور و چشم زاغ فرار می‌کند و دنیاندریده‌ها و آدم‌گریزهایی از این قبیل اند که اسباب زحمت اند و دست‌انداها و مانع‌های جان‌سخت و متعصبی بر سر راه استعماری که قرار است بیاید و همه چیز را از ریشه نو کند. باید متجدد و متشبه ساخت تا خودشان راه را هموار کنند. این موانع را از سر راه بردارند و میان مردم بیگانه‌گریز و فرنگی بیگانه تفاهم و تشابه ایجاد کنند. راه‌بلد و ترجمان این تازه‌وارد باشند در میان مردم بومی، دلال مظلمه! عملة آماتور ظلمه» (شریعتی، ۱۴۰۱: ۱۴۲-۱۴۳). شریعتی معتقد است غرب‌زده‌ها سد راه بازگشت به خویش‌نژاد هستند و هر چیزی که از تاریخ و فرهنگ گذشته ما وام گرفته شده باشند را ارتجاع و برگشت به عقب و نقیض آینده و مانع پیشرفت تفسیر می‌کنند.

شریعتی به‌عنوان یک روشنفکر دینی، از تیپ‌های مختلف تحجر به‌عنوان یک دیگری خودش و یکی از ضد همراهان صراط، با واژه‌های مختلفی توصیفات داشته است، ولی وجه تشابه انواع تیپ‌های متحجر از نظر شریعتی، ثابت ماندن و عدم تحرک در صراط است.

تعهد

تعهد و تعهدداشتن از ارکان کلیدی در بینش صراطی در اندیشه سیاسی اسلام و اندیشه سیاسی شریعتی است. تعهد را می‌توان در این اندیشه سیاسی، مترادف با اصطلاحاتی مانند رسالت و وظیفه و بار دانست. در هر راهی، اعضای کاروان تعهداتی به یکدیگر دارند و همین‌طور باری بر دوش که باید به مقصد برسانند. شریعتی برای همراهان مانند امام، امت، روشنفکران و... قائل به تعهد و بردن بار به مقصد است. او چهار تعهد و مسئولیت امام را شامل سریع‌تراندن جامعه به سوی کمال، تعهد به راندن در مستقیم‌ترین راه‌ها، تعهد به ایدئولوژی و برنامه‌های انقلابی، و نه سنت‌های راکد می‌داند. شریعتی زندگی متعهدانه مانند همسفران، رفتن به سوی بی‌نهایت و هجرت همیشگی، تعهد آزادانه در برابر رهبری و تعهد در برابر جامعه و حرکت را از تعهدات امت برای حرکت در صراط می‌داند (شریعتی، ۱۳۹۸: ۴۵-۵۷).

او معتقد است از آنجا که روشنفکران ادامه‌دهنده راه انبیا در عصر خاتمیت نبوت هستند، تعهداتی به این بار دارند و هر کسی به میزانی که معتقد به این راه است و به اندازه‌ای که اهل تفکر و اندیشیدن است، به همان میزان، رسالت این کار را باید بر دوش خود احساس کند. عمل کردن روشنفکر به رسالتش، جامعه را به تحرک می‌اندازد. یکی از مهم‌ترین رسالت‌های روشنفکر این است که مقدمات بازگشت به خویش‌نژاد مذهبی را فراهم کند (شریعتی، ۱۴۰۱: ۴۶-۴۷).

زمان

یکی از عناصری که حرکت به آن وابسته است، زمان است. حرکت متناسب با زمان و پایه‌های نیازهای زمان پیش‌رفتن، درک و حتی تعیین زمان، نشان از اهمیت زمان در نگاه صراطی دارد. شریعتی یکی از مقوله‌های متناسب با زمان را که راهی تعریف می‌کند، تاریخ است و برای تاریخ مسیر، مبدأ، قوانین، منزل‌های معین و مقصد نهایی تعریف می‌کند و از ذیل فهم تاریخ، مقوله زمان عام اجتماعی را بیان می‌کند: «زمان اجتماعی، یعنی تاریخ نیز از مجموعه هماهنگ و منطقی حرکات گوناگون جامعه‌های بشری تشکیل شده است که خود معلول علل و تابع قوانین ثابت است» (شریعتی، ۱۴۰۱: ۳۷۲).

شریعتی معتقد است ائمه همه نوری واحد و رونده یک راه و پیشاهنگ یک مقصود هستند، ولی انتخاب روش متفاوت توسط هرکدام از ائمه معصومین (علیهم السلام) را ناشی از شرایط متفاوت زمانی هرکدام از معصومین می‌داند: «هریک از ائمه شیعی با اینکه در راه و مکتب و هدف مشترک‌اند، برحسب زمان و شرایط اجتماعی و سیاسی و فرهنگی متفاوتی که داشته‌اند، می‌بایست شکل و شیوه انجام رسالت واحدشان را به‌گونه‌ای مختلف و متفاوت تعیین کنند» (شریعتی، ۱۴۰۰: ج ۸۵). پس در این منظر، ائمه در یک راه بودند، ولی شیوه رفتنشان در این راه برحسب زمان متفاوت بوده است.

او اجتهاد را حرکتی پیشاپیش زمان و پیش‌رونده می‌داند: «عاملی بود که طرز تفکر اسلامی پیشاپیش زمان، همواره در حرکت و کمال باشد و در طی تاریخ، توسعه و تکامل و غنای بیشتر یابد و نه تنها از زمان عقب نیفتد که زمان را نیز با خویش به جلو براند و از رکود و توقف روح اجتماعی و فکر علمی جامعه اسلامی مانع گردد و هدفش نه تنها تطبیق احکام اسلامی با احتیاجات نوین و هماهنگی با حرکت زندگی جدید، بلکه خلق این احتیاجات و تحریک و هدایت زندگی باشد» (شریعتی، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

یکی از ویژگی‌های روشنفکر از نظر شریعتی این است که رابطه صراط و زمان را می‌شناسد؛ برخلاف متحجر و متجدد که اولی درکی از زمان ندارد و دومی زمان به معنای تاریخ را نقیض آینده می‌داند. روشنفکر «مسیر جامعه، وضع و مسیر تاریخ فردا را بازمی‌شناسد و ناچار در خود، مسئولیت اجتماعی احساس می‌کند و خواه‌ناخواه جبهه فکری و مکتبی و طبقاتی و سیاسی خاصی می‌گیرد و در یک کلمه زمان را درک می‌کند» (شریعتی، ۱۴۰۱: ۱۵۷). روشنفکر، هم از گذشته آگاه است (دعوت به بازگشت به خویش می‌کند)، هم حال را می‌شناسد و هم آینده را تشخیص می‌دهد. علاوه بر تشخیص زمان، روشنفکر تعیین می‌کند که جامعه در چه زمان اجتماعی قرار دارد: «روشنفکر کسی است که پیش از هر چیز باید تعیین کند که جامعه او در چه دوره‌ای از تاریخ قرار دارد و به عبارت دیگر زمان اجتماعی آن چیست» (شریعتی، ۱۴۰۱: ۱۶۶).

شریعتی انتظار را متوقف‌نشدن در اکنون و برنگشتن به گذشته نامطلوب از طرفی و از طرف دیگر حرکت به سوی آینده می‌داند. از این باب انتظار برای او در نسبت صراط و زمان معنا پیدا می‌کند: «این یک حرکت مترقی است. متوقف‌نشدن در حال است، متوقف‌نشدن در شخصیت است، دل‌نستن و رو نکردن به گذشته است، رو به آینده رفتن است. اصولاً اعتقاد به موعود و اصل انتظار یعنی آینده‌گرایی، حرکت به طرف آینده‌ای که جبراً پیش خواهد آمد و اساساً آدم منتظر یعنی منتظر آینده؛ والا نمی‌شود که کسی منتظر گذشته باشد» (شریعتی، ۱۳۵۰: ۳۵).

سرعت‌گیری و پیشگامی

یکی از ارکان مهم صراط در اندیشه سیاسی اسلام، سرعت‌گیری در راه است. از نظر شریعتی، وظیفه امامت و رهبری امت، صرفاً حرکت‌دادن جامعه متوقف نیست، بلکه باید به جامعه سرعت بدهد و با بیشترین سرعت جامعه را به سمت کمال براند: امام «متعهد است که در مستقیم‌ترین راه‌ها، با بیشترین سرعت و صحیح‌ترین حرکت، جامعه را به سوی تکامل رهبری کند» (شریعتی، ۱۳۹۸: ۷۹). از نظر شریعتی «علمای شیعه، در طول هزار سال تاریخ اسلام، همواره مشعل‌دار قیام علیه ظلم و پاسدار جنبش عدالت‌خواهی و... پیشاپیش

همه نهضت‌های توده‌های محروم و تسلیم‌ناپذیر بودند» (شریعتی، ۱۳۹۹: ۱۴۲). ویژگی مشعل‌دار این است که پیشاپیش همه حرکت می‌کند و راه را برای بقیه همراهان کاروان روشن می‌کند که سریع‌تر و صحیح‌تر به مقصد برسند و موانع و خطرات مسیر سد راه کاروان نشود. روشنفکر هم زمامدار کاروان و پیشگام است.

نتیجه‌گیری

استعاره صراط در اندیشه‌ی علی شریعتی نقشی تعیین‌کننده دارد. با بهره‌گیری از ارکان ده‌گانه صراط در اندیشه‌ی سیاسی شریعتی، می‌توان این‌گونه خلاصه‌ای از اندیشه‌ی او ارائه داد. ابتدا باید آگاهی پیدا کرد و بیدار شد، بعد آن از مسیرهای بیراهه‌رفته توبه کرد و در مسیر بازگشت به خویشتن اسلامی قرار گرفت. در این مسیر نیاز به امامت و رهبری وجود دارد که انسان را به سوی آن غایت نهایی و کمال پیش برد. هر امامتی نیاز به امتی و همراهانی دارد، برخی همراهان مانند مجتهد و روشنفکر پیشتازان مسیر و برخی هم همراهان عادی هستند. در بین راه با رهن‌ها و بیراهه‌هایی مواجه می‌شویم که برخی در این مسیر، بیراهه‌ها را انتخاب می‌کنند. در مقابل صراط، ما با بیراهه‌ها و موانعی مانند استعمار، املیسم، فکلیسم و ایسم‌های مدرن مواجه هستیم. آن بیراهه‌ها نیز همراهانی دارند که در واقع ضد‌همراه و ضد صراط هستند. رهبری و همراهان در صراط بارهایی دارند که تعهدها به یکدیگر و صراط است. عمل براساس مقتضیات زمان سبب سرعت‌گیری و پیشگامی انسان در صراط مستقیم می‌شود. با نتایج این پژوهش و پژوهش‌های دیگر درباره‌ی استعاره صراط در آرای متفکران مسلمانان، می‌توان این گزاره را با قطعیت بیشتری گفت که استعاره صراط قابلیت این را دارد که یکی از استعاره‌های محوری در تبیین اندیشه‌ی سیاسی متفکران مسلمان شود. صراط نوعی اندیشه‌ورزی در آرای متفکران مسلمان است؛ نوعی دستگاه تولید پاسخ و نشان‌دادن راه‌حل در برابر پرسش‌های نوپدید است. هر مکتب فکری‌ای نیاز به آن دارد که به مسائل مستحدثه که از واقعیت زمانه یا توسط مکاتب رقیب طرح شده است، با دستگاه فکری خود پاسخ دهد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد و تمام نویسندگان مقاله را خوانده و با انتشار آن موافقت کرده‌اند.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسندگان از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده‌اند.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- برزگر، ابراهیم (۱۳۹۰). استعارة صراط در اندیشه سیاسی سید قطب. تهران: دانشگاه امام صادق.
- برزگر، ابراهیم (۱۳۹۱الف). اندیشه سیاسی امام خمینی (ره): سیاست به مثابه صراط. تهران: سمت.
- برزگر، ابراهیم (۱۳۹۱ب). استعارة صراط در اندیشه سیاسی ابن تیمیه. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۳، ۲۹-۴۴.
- برزگر، ابراهیم (۱۴۰۲). صراط: سیاست‌فهمی و سیاست‌سازی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای. تهران: انقلاب اسلامی.
- جلیلی، سعید (۱۴۰۱). بنیان اندیشه سیاسی اسلام در قرآن. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- حسام‌العلماء، آق‌اولی (۱۳۷۴). درالادب در فن معانی بیان و بدیع. تهران: بعثت.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۱). تفسیر سوره جمعه. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- زیباکلام، صادق (۱۳۹۴). از دموکراسی تا مردم‌سالاری دینی. تهران: روزنه.
- شاکری، رضا (۱۳۸۲). اندیشه سیاسی شریعتی و نقد شریعتیسم. تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- شریعتی، علی (۱۳۵۰). انتظار مذهب اعتراض. تهران: حسینیه ارشاد.
- شریعتی، علی (۱۳۵۲). مسئولیت شیعه‌بودن. بی‌جا: بی‌نا.
- شریعتی، علی (۱۳۵۶). چه باید کرد؟. تهران: حسینیه ارشاد.
- شریعتی، علی (۱۳۹۸). امت و امامت. مشهد: سپیده باوران.
- شریعتی، علی (۱۳۹۹). درباره روحانیت. مشهد: سپیده باوران.
- شریعتی، علی (۱۴۰۰الف). تشیع علوی و تشیع صفوی. مشهد: سپیده باوران.
- شریعتی، علی (۱۴۰۰ب). مذهب علیه مذهب. مشهد: سپیده باوران.
- شریعتی، علی (۱۴۰۰ج). نیایش. مشهد: سپیده باوران.
- شریعتی، علی (۱۴۰۱). بازگشت. مشهد: سپیده باوران.
- عبدالکریمی، بیژن (۱۳۷۰). نگاهی دوباره به مبانی فلسفه سیاسی شریعتی. تهران: بی‌جا.
- منوچهری، عباس (۱۳۸۳). شریعتی هرمتوتیک‌رهایی و عرفان. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- منوچهری، عباس (۱۳۹۷). علی شریعتی «ملاقاتی این بار متفاوت». تهران: نگارستان اندیشه.
- منوچهری، عباس (۱۴۰۲). رهیافت و روش در علوم سیاسی. تهران: سمت.
- میری، سید جواد (۱۳۹۸). بازخوانی انتقادی روایت شریعتی از هویت، ملیت، تشیع و زبان فارسی. تهران: نقد فرهنگ.

References

- Abdolkarimi, B. (1991). *A Second Look at the Philosophical Foundations of Shariati's Political Philosophy*. Tehran: n.p. [In Persian]
- Barzegar, E. (2011). *The Metaphor of the Path in Sayyid Qutb's Political Thought*. Tehran: Imam Sadegh University Press [In Persian]
- Barzegar, E. (2012a). *The Political Thought of Imam Khomeini: Politics as the Path*. Tehran: Sāmīt Press [In Persian]
- Barzegar, E. (2012b). The Metaphor of the Path in the Political Thought of Ibn Taymiyyah. *Quarterly Journal of Strategic Political Research*, 3, 29–44 [In Persian]
- Barzegar, E. (2023). *The Path: Political Understanding and Policymaking in the Thought of Ayatollah Khamenei*. Tehran: Islamic Revolution Press [In Persian]
- Hesām-ol-Olamā, A. (1995). *Dar Rālādab dar Fan-e Ma'āni va Bayān va Badī*. Tehran: Besat [In Persian]
- Jalili, S. (2022). *The Foundation of Islamic Political Thought in the Quran*. Tehran: International Publishing Company [In Persian]
- Khamenei, S.A. (2022). *Tafsir of Surah Al-Jumu'ah*. Tehran: Islamic Revolution Press [In Persian]
- Manouchehri, A. (2004). *Shariati: Hermeneutics of Liberation and Mysticism*. Tehran: Institute for Research and Development of Humanities [In Persian]
- Manouchehri, A. (2018). *Ali Shariati: A Different Encounter This Time*. Tehran: Negarstan-e Andisheh [In Persian]
- Manouchehri, A. (2023). *Approach and Method in Political Science* (10th ed.). Tehran: Sāmīt Press [In Persian] 5915
- Miri, S.J. (2019). *Critical Rereading of Shariati's Narrative of Identity, Nationality, Shiism, and Persian Language*. Tehran: Naqd-e Farhang Press [In Persian] 4810
- Shariati, A. (1971). *Expectation: The Religion of Protest*. Tehran: Hosseiniyeh Ershad [In Persian]
- Shariati, A. (1973). *The Responsibility of Being Shi'a*. n.p.: n.p. [In Persian]
- Shariati, A. (1977). *What Is to Be Done?* Tehran: Hosseiniyeh Ershad [In Persian]
- Shariati, A. (2019). *Ummah and Imamate*. Mashhad: Sepidēbāvarān [In Persian]
- Shariati, A. (2020a). *About the Clergy*. Mashhad: Sepidēbāvarān [In Persian]
- Shariati, A. (2020b). *Alavid Shiism and Safavid Shiism*. Mashhad: Sepidēbāvarān [In Persian]
- Shariati, A. (2020c). *Religion Against Religion*. Mashhad: Sepidēbāvarān [In Persian]
- Shariati, A. (2020d). *Prayer*. Mashhad: Sepidēbāvarān [In Persian]
- Shariati, A. (2022). *Return*. Mashhad: Sepidēbāvarān [In Persian]